

Stanisław Czaja, Anna Cymerman*

ROLA ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO W PROCESACH GOSPODAROWANIA I ROZWOJU EKONOMICZNEGO W SZKOLE HISTORYCZNEJ

1. Wstęp

Zagadnienia dotyczące przestrzeni w sensie geograficzno-przyrodniczym, środowiska przyrodniczego oraz zasobów naturalnych stanowią obecnie modną dziedzinę życia naukowego, czego potwierdzeniem jest zainteresowanie tą problematyką w wielu kręgach naukowych. Aby jednak problem ten dogłębnie poznać, należy dokonać retrospekcji historycznej, która pozwoli nam przeanalizować problemy środowiska przyrodniczego szerzej, opierając się na genezie i jej determinantach. Wyniki takiego studium wskazują na to, że elementy środowiska przyrodniczego zawsze stanowiły szczególnie element zainteresowań człowieka.

Już ludy pierwotne zdawały sobie sprawę z tego, że środowisko przyrodnicze stwarza im warunki do życia, a odpowiednie wykorzystanie ich zasobów decyduje o ewolucji i jakości życia. Z upływem czasu człowiek nauczył się korzystać pełniej z zasobów, jakie oferuje mu przyroda (por. [2, rozdz. 1, 2]). Dokonując przeglądu epok historycznych oraz nurtów społeczno-ekonomicznych, można zauważyć, że każda z nich w mniejszym bądź większym stopniu nawiązuje do przyrody, która niejednokrotnie stanowi determinantę pewnych zjawisk zarówno społecznych, jak i ekonomicznych. Tak też jest w przypadku szkoły historycznej.

Gdy świat opanowała doktryna merkantylizmu, która stała na straży interesów pojedynczych organizmów gospodarczych, jakimi są państwa, w Niemczech tworzył się nowy, teoretyczny system gospodarczy. Fakt ten wynikał z tego, że państwo niemieckie dysponowało innymi warunkami gospodarczymi oraz politycznymi w porównaniu z Anglią, Francją czy Niderlandami. Rozbicie wewnętrzne oraz brak spójnego systemu zarówno politycznego, jak i gospodarczego (głównie różnorodność cel i systemu miar i wag w każdym państwie

* Katedra Ekonomii Ekologicznej Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.

niemieckim) stanowiły podstawę opóźnienia gospodarczego, co spowodowało, że Niemcy przestali liczyć się na arenie międzynarodowej, a międzynarodowa wymiana handlowa rozwijała się bez ich udziału.

2. Rozwój i rola szkoły historycznej w teorii ekonomii i praktyce gospodarowania

Szkoła historyczna była nowatorskim kierunkiem w myśli społeczno-ekonomicznej i miała stanowić drogę do szybkiego zjednoczenia i rozwoju słabych, małych państweczek niemieckich. W rozwoju szkoły historycznej można wyróżnić kilka etapów (tab. 1). Dodatkowo znane są inne, poza niemiecką, odmiany narodowe ujęcia historycznego – rosyjska, austriacka czy polska szkoła historyczna, rozwijające się równolegle do niemieckiej szkoły historycznej. Bardziej dociekliwi interpretatorzy etapów rozwoju poszczególnych szkół teoretycznych dostrzegają jeszcze inne odmiany tego podejścia – np. szkoła historyczna rozwijająca się w zaborze pruskim, w zaborze rosyjskim czy zaborze austriackim, a także szkoła historyczna rozwijana w Cesarstwie Rosyjskim przez myślicieli niemieckich (tzw. bałtycka szkoła historyczna).

Jednym z prekursorów historyzmu był J. Fichte, który kładł szczególny nacisk na proces reglamentacji cenowej gospodarki, poprzez określenie ścisłych limitów poszczególnym (pojedynczym) cechom rzemieślniczym. Takie działanie miało zapewnić stabilność gospodarczą, a każdy podmiot podejmujący działalność gospodarczą mógł oszacować swój zysk. Istotny jest również podział społeczeństwa na określone klasy społeczne, między którymi stosunki powinny kształtować organy państwowe, co zapewni kontrolę nad całością życia gospodarczego. Tymi poglądami J. Fichte nawiązuje do zasad gospodarki merkantylistycznej oraz zasad państwa opiekuńczego.

Szkoła historyczna skupia swoją uwagę na społeczeństwie jako całości, a pojedynczy człowiek stanowi tylko jej część składową. W jego rękach praca stanowi narzędzie niezbędne do wytwarzania produktu przy wykorzystaniu odpowiednich zasobów przyrodniczych i kapitałowych. Zwolennicy historyzmu zalecali utrzymanie systemu feudalnego w rolnictwie jako najlepszą formę gospodarowania w tej gałęzi. W przemyśle przetwórczym natomiast najlepiej się sprawdza system kapitalistyczny, wykorzystujący czynniki produkcji powszechnie uznawane: 1) siły przyrody, 2) wiedzę, 3) pracę ludzką, 4) duchowe zasoby narodu.

Dla przedstawicieli nurtu historycznego państwo stanowi skomplikowaną formę życia społeczno-gospodarczego, która wyraża fizyczne i psychiczne potrzeby ludzkie [3, s. 212]. Instytucja państwa określa warunki egzystencji przyszłych i teraźniejszych pokoleń oraz ścieżkę rozwoju państwa. Według przedstawicieli szkoły historycznej analiza ekonomiczna, żeby była użyteczna i rzetelna, musi być przeprowadzona kompleksowo, a nie fragmentarycznie poprzez umowny podział instytucji państwowej.

Tabela 1. Główne etapy rozwoju niemieckiej szkoły historycznej

Etap	Okres trwania	Główni przedstawiciele i podstawowe prace	Główne problemy badawcze
Epizodyczny prekursorski	1800-1830	J. Fichte (Der geschlossene Handelsstaat – 1800) A. Müller (Die Elemente der Staatskunst – 1809)	Koncepcja państwa Rola państwa w gospodarce
Właściwy prekursorski	1830-1850	F. List (Das nationale System der politischen Ökonomie – 1841) H. Carey (Principles of Political Economy – 1840)	Etapy rozwoju Protekcjonizm celny Koncepcja rozwoju
Starsza szkoła historyczna	1850-1870	W. Roscher (System der Volkswirtschaft – 1854) B. Hildebrand Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft – 1848) K. Knies (Die politische Ökonomie von Standpunkte der geschichtlichen Methode-1853)	Metoda szkoły historycznej Podstawy historii gospodarczej
Młodsza szkoła historyczna	1870-1910	G. von Schmoller (Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre – 1904) M. Weber (Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus – 1905) W. Sombart (Der moderne Kapitalismus – 1902)	Koncepcja socjalizmu <i>ex cathedra</i> Koncepcja typów idealnych Koncepcje rozwoju
Klasyczna teoria lokalizacji	1820-1920	H. von Thünen (Der isolierte Staat – 1826) W. Launhardt (Mathematische Begründung der Volkswirtschaftslehre – 1885) A. Weber (Über den Standort der Industrien – 1909)	Problemy rozwoju przestrzennego Lokalizacja optymalna podmiotu gospodarczego
Późny neohistoryzm	Po 1910	G. Cohn (System der Nationalökonomie – 1898) O. Spann (Der Wahre Staat – 1927)	Teleologizm historyczny Uniwersalizm Nurt normatywistyczny

Źródło: opracowanie własne.

Za kardynalny błąd uznano analizę zjawisk społecznych w izolacji od sytuacji gospodarczej państwa. F. List poświęca szczególną uwagę kwestiom narodowym, a naród stanowi pośrednią jednostkę między pojedynczym człowiekiem a państwem. Głosi pogląd, że wymiana handlowa powinna się odbywać tylko i wyłącznie między równorzędnymi partnerami pod względem rozwoju gospodarczego, co zapewnia obustronne korzyści. W innym przypadku wymiana międzynarodowa nie powinna mieć miejsca, dlatego konieczne jest stosowanie w takich przypadkach zasad protekcjonizmu wychowawczego.

F. List tworzy własną teorię rozwoju narodu, która składa się z pięciu szczebli (etapów) rozwoju, uzależnionych od stopnia wykorzystania zasobów przyrodniczych w procesie gospodarowania [7, s. 212]. Uważał on, że „odbywa się przed naszymi oczami proces przejścia ze stanu dzikości do hodowli, z hodowli do rolnictwa i z rolnictwa do stanu manufaktur i handlu... Tutaj przeciwieństwa między narodami rolniczymi i przemysłowymi występują najostre i powodują gwałtowne konwulsje” [5, s. 11]. Finalnym stadium rozwoju jest stadium rolniczo-rękodzielniczo-handlowe, lecz nie każde państwo może je osiągnąć. Warunkiem osiągnięcia tego stadium jest dysponowanie odpowiednim terytorium obfitującym w zasoby naturalne, które pozwala na rozwój poszczególnych sektorów gospodarczych. Aspekty przyrodnicze zatem stanowią determinantę rozwoju gospodarczego narodu i to one decydują, czy państwo osiągnie pożądany stopień rozwoju. W przypadku braku odpowiedniego zaplecza przyrodniczego i sprzyjających warunków naturalnych państwo nie może przeskoczyć na najwyższy szczebel rozwoju.

W latach czterdziestych XIX stulecia panują poglądy starszej szkoły historycznej, która bardziej niż prekursorzy tego nurtu skupia się na aspektach psychologicznych narodu. Ekonomii jako nauce przypisano inne zadania, głównie dokonywanie opisu zjawisk zachodzących w gospodarce, a nie tworzenie na ich podstawie ogólnych zasad i praw ekonomicznych, ponieważ życie polityczne i społeczne pojedynczego narodu podlega nieustannej ewolucji, co wyklucza ustanowienie uniwersalnych praw czy reguł rządzących sferą gospodarczą. Możliwe jest jedynie poznanie związków i zależności pomiędzy elementami tworzącymi system państwowy; co może ułatwić poznanie oraz analizę zjawisk gospodarczych, a zatem studia historyczne, jako zastosowanie wiedzy nomotetycznej, która generuje cechy gatunkowe zjawisk i pozwala na wyjaśnienie związków pomiędzy elementami gospodarczymi oraz ich ewolucją.

F. List doszukał się również zależności między przyrodą a procesem zjednoczenia się państwa niemieckiego. Przyroda stanowi siłę napędową procesów integracyjnych, wyznaczając granice jednoczących się obszarów. Zróżnicowanie klimatyczne, rzeźbę terenu, a także jakość gleb oraz wskaźnik zaludnienia F. List zalicza do czynników przyrodniczych, które istotnie wpływają na procesy zjednoczeniowe i rozwojowe gospodarki [6, s. 251].

Kolejny przełom w badaniach nad historycznymi uwarunkowaniami rozwoju gospodarczego przyniósł fakt zjednoczenia państwa niemieckiego, co od lat siedemdziesiątych XIX wieku było widoczne w poglądach głoszonych przez zwolenników szkoły historycznej. G. Schmoller przychylił się do poglądu, że jednak istnieją prawa ekonomiczne, ale ich formułowanie powinno być poprzedzone wielowymiarową analizą materiału faktograficznego i empirycznego, czego brakowało w badaniach prowadzonych przez klasyków. Uznaje tylko i wyłącznie istnienie praw okresowych, które mają zastosowanie w konkretnym przedziale czasowym i na konkretnym obszarze. Zwraca szczególną uwagę na wpływ postępu

technicznego oraz czynników naturalnych (przyrodniczych) na proces gospodarowania i jego ewolucję. Według Schmollera ekonomia powinna się skupiać tylko i wyłącznie na przedstawieniu obrazu gospodarki w postaci schematu zjawisk gospodarczych, w którym determinanty stanowią czas i terytorium występowania danego zjawiska.

Przedstawiciele młodszej szkoły historycznej podkreślają zalety systemu kapitalistycznego, który uważany jest za narzędzie walki z kryzysem. W. Sombart buduje na tej podstawie teorię zorganizowanego kapitału, w której za proces gospodarczy odpowiada przedsiębiorca (utrzymuje więzi handlowe, dba o inwestycje w dziedzinie produkcji).

Poglądy młodszej szkoły historycznej były kontynuowane w wielu koncepcjach powstających na bazie założeń szkoły historycznej. Jednym z nich był neo-historyzm, opierający się głównie na dorobku M. Webera, który zjawiska gospodarcze prezentuje za pomocą tzw. typów idealnych. Typy te, opierając się na uogólnieniach, miały służyć lepszemu poznaniu i interpretacji zjawisk gospodarczych.

W tym samym czasie rozwija się nurt oparty na pojęciu przestrzeni, zwany ekonomią lokalizacji. Jako pierwszy aspekty przestrzeni poddał analizie H. von Thünen, który zyskał miano ojca ekonomicznej teorii lokalizacji. Na podstawie obserwacji rzeczywistości stworzył własną wizję, która pozwoliła mu na budowę modelu „państwa wyizolowanego”, opartego na odległości i wielkości obszaru. Według H. von Thünera idealne państwo tworzą obszary o takich samych warunkach przyrodniczych (ukształtowanie terenu, liczba rzek itp.) i glebowych, a centrum państwa ma tworzyć jedno miasto na tym obszarze. Obszar ten zatem ma stanowić zaplecze surowcowe dla miasta spełniającego funkcję centrum zaopatrzeniowego w produkty przemysłowe dla całego państwa. Rozwój przemysłu ma być determinowany dostawami produktów naturalnych przez ludność rolniczą [1, s. 618-619]. Ma to być pewnego rodzaju gospodarka autarkiczna, zamknięta przed konkurencją z zewnątrz. Granicą takiej gospodarki musi być również granica naturalna w postaci dzikich i nie do przebycia pustkowi. Tworząc taki model, von Thünen napotkał wiele problemów związanych z kosztami transportu do środka modelu, a także z lokalizacją poszczególnych upraw od centrum. Nie jest możliwe określenie jednoznacznego schematu produkcji rolnej, ponieważ o tej kwestii decyduje wiele czynników. Pierwszym z nich są koszty transportu do środka modelu. Z założenia tego wynika, że bliżej centrum powinny być zlokalizowane produkty, których relatywna cena transportu jest wysoka, a im dalej od centrum, tym mniejsze powinny być koszty transportu przypadające na jednostkę surowca, co pozwoliłoby na osiągnięcie zbliżonego zysku przez właścicieli surowców, bez względu na lokalizację. Drugą determinantą jest trwałość produktów, która często nie idzie w parze z kosztami transportu. Istnieje grupa produktów, które wymagają szybkiego przetworzenia i mimo niskich kosztów transportu zlokalizowane są w pobliżu centrum. Trzeci warunek mówi, że uprawy intensywne powinny być

hodowane bliżej centrum przemysłowego z tego względu, że ziemia tam jest droższa niż na obrzeżach, co powinno zapewnić uzyskanie odpowiedniej renty z tego tytułu.

Istotnym problemem poruszonym przez ekonomię lokalizacji jest właśnie teoria lokalizacji zakładu przemysłowego, zapoczątkowana przez H. von Thüнена, a kontynuowana przez A. Webera. Ojciec lokalizmu zastanawia się, jak znaleźć optymalną lokalizację przedsiębiorstwa, aby koszty transportu przypadające na jednostkę produktu były minimalne, uwzględniając jednocześnie dwa ograniczenia: 1) stały popyt na jego produkty, 2) stałe źródło dostaw surowców [1, s. 624]. A. Weber trochę inaczej definiuje problem lokalizacji zakładu produkcyjnego. Podstawową różnicę stanowią koszty transportu, które są jednolite na całym obszarze objętym badaniem. Odchodzi również w swej teorii od centralizacji konsumpcji na rzecz wielu ośrodków, a także zakłada, że dostawy surowców do zakładów produkcyjnych mogą się odbywać z różnych źródeł. Dokonuje własnej klasyfikacji surowców, według której można wyróżnić cztery odrębne grupy surowców [1, s. 628]: 1) „surowce wszechobecne” – dostępne na całości wytyczonego obszaru, 2) „surowce zlokalizowane” – dostępne tylko w określonych miejscach, 3) „surowce czyste” – wchodzące w całości do produktu finalnego, 4) „surowce brutto” – które w toku produkcji tracą część lub całość swej wagi.

Aby określić optymalną lokalizację, A. Weber zdefiniował dwa wskaźniki, które miały mu w tym pomóc. Pierwszym z nich ma być „wskaźnik materiałowy” – obrazujący stosunek materiału zlokalizowanego na danym obszarze do produktu finalnego, drugim zaś „ciężar w przestrzeni” – przedstawiający wagę materiałów, które należy przemieścić między wszystkimi punktami lokalizacji w określonej jednostce czasu. Nie są to wszystkie wskaźniki decydujące o lokalizacji przedsiębiorstwa, ale według Webera decydujące. Należy również pamiętać o korzyściach skali produkcji, które są możliwe dzięki tworzeniu aglomeracji, co wpływa na obniżenie kosztu jednostkowego wytwarzanego dobra.

3. Rola środowiska przyrodniczego w koncepcjach szkoły historycznej

Przedstawiciele szkoły historycznej, podejmując wiele problemów teoretycznych i praktycznych, dotyczyli kwestii znaczenia i wykorzystania środowiska przyrodniczego (przyrody) i jego zasobów. Pierwszy aspekt oznacza, że przyroda traktowana jest jako podstawowy warunek funkcjonowania społeczeństwa i gospodarki. Ten wątek ma istotne znaczenie dla akceptacji przez wielu przedstawicieli szkoły historycznej idei rozszerzania przestrzeni życiowej, rozumianej jako przestrzeń geograficzno-przyrodnicza. Należy pamiętać, że idea ta nie oznaczała prawa do podbojów i agresji. Widać to w koncepcji gospodarki wielkiego obszaru F. Lista, *Mitteleuropy* C. Frantza oraz *Lebensraumu* F. Ratzela. „Przestrzeń życiową, jego zdaniem, tworzył obszar niezbędny do wyżywienia danej społeczności, zapewnienia jej rozwoju i bezpieczeństwa” [8, s. 12-13].

Drugi wymiar sposobów traktowania przyrody w szkole historycznej łączy się z pierwszym i dotyczy uznania przyrody za podstawowy warunek rozwoju społeczno-ekonomicznego oraz kreacji bogactwa. Niektórzy jego przedstawiciele, jak np. H. Carey, uznają wręcz, że o bogactwie decyduje sposób opanowania i wykorzystania sił przyrody oraz zasobów naturalnych. Uważał on, że bogactwo jest władzą nad przyrodą. Jest to umiejętność i zdolność gospodarowania darmowymi usługami przyrody. „Bogactwo wzrasta wraz ze wzrostem wzajemnego łączenia się ludzi, co wzmacnia panowanie ludzi nad przyrodą. Stopniowo znika nędza, marnotrawstwo i żądza posiadania. Społeczeństwo powoli przyjmuje formę, która najlepiej wspomaga człowieka w jego dążeniu do kierowania przyrodą” [4, s. 421]. Inni przedstawiciele szkoły historycznej potwierdzają poglądy, że opanowywanie przyrody prowadzi do swoistej rewolucji moralnej. Takie poglądy były bardzo symptomatyczne dla myśli i literatury XIX i początku XX wieku. Najbardziej znanym przykładem jest twórczość sławnego pisarza J. Verne’a. Szkoła historyczna odzwierciedla tego typu podejście, zgodnie z którym opanowywanie przyrody przez człowieka jest właściwym kierunkiem rozwoju ludzkiej cywilizacji, wyznaczającym postęp i nowoczesność. Takie ujęcie zostało zmodyfikowane, chociaż nie odrzucone przez zwolenników strategii zrównoważonego rozwoju (ekorozwoju). Natomiast wiara, że opanowywanie przyrody czy inaczej gospodarowanie nią ma istotny wpływ na człowieka i funkcjonowanie społeczeństwa oraz stanowi podwaliny rewolucji moralnej, jest dość charakterystyczna dla współczesnej myśli społeczno-etycznej, zwłaszcza z kręgu doktryny *New Age*.

Zainteresowanie przyrodą w szkole historycznej nie oznaczało przenoszenia obowiązujących w środowisku przyrodniczym praw na funkcjonowanie społeczeństwa i gospodarki. Ludzkie społeczeństwo i gospodarka nie podlegają uniwersalnym prawom, jak to oceniali przedstawiciele naturalizmu ekonomicznego – od szkoły fizjokratycznej (koncepcja porządku naturalnego) poprzez ekonomię klasyczną (uniwersalne, obiektywne prawa ekonomiczne rynku i konkurencji), aż do sił wytwórczych K. Marksa.

W obszernych pracach przedstawicieli szkoły historycznej można znaleźć wiele odniesień do przyrody i możliwości jej wpływu na rozwój społeczeństwa. Dotyczy to zwłaszcza analiz poświęconych historycznym etapom rozwoju społeczno-ekonomicznego. Omawiając jego determinanty, często odwoływano się do szczegółowych zestawień dostępnych zasobów, w tym zasobów o charakterze przyrodniczym. Podejście takie, głównie poprzez wpływy szkoły historycznej (np. na instytucjonalizm), przeniosło się na współczesną ekonomię ekologiczną czy ekologizację teorii ekonomii.

Zainteresowanie środowiskiem przyrodniczym występowało również w kontekście ekonomicznej teorii lokalizacji. W szkole historycznej problem gospodarowania przestrzenią przyjmował dwa aspekty: 1) w jaki sposób wykorzystać ograniczoną przestrzeń, aby efekty gospodarowania były największe, 2) w jaki

sposób powiększyć ten zasób? Z pierwszym przypadkiem spotykamy się w pracach H. von Thünera, analizujących rozwój autarkicznej gospodarki, W. Launhardta, podejmujących problem kręgów rozwoju (stref rozwoju), czy A. Webera, zajmujących się optymalną (najlepszą) lokalizacją zakładu przemysłowego. Drugi przypadek dał asumpt powstania dość licznych koncepcji integracji europejskiej, opartych na przestrzeni geograficzno-przyrodniczej. Część z nich pozostawiła ślad na realizowanej obecnie integracji w postaci Unii Europejskiej; inne stały się podstawą filozofii faszystowskiej.

5. Zakończenie. Problematyka przyrodnicza na poszczególnych etapach rozwoju szkoły historycznej

Powyższe rozważania pokazują, w jaki sposób i w jakim zakresie środowisko przyrodnicze (przyroda) znalazło odzwierciedlenie w rozwijanej przez przedstawicieli szkoły historycznej teorii ekonomii i w analizach historyczno-gospodarczych. Szkoła historyczna w swoim ponadstuletnim rozwoju wypracowała kilka wymiarów analizy w tym zakresie:

- w okresie epizodycznego prekursorstwa zastanawiano się nad znaczeniem czynników przyrodniczych w funkcjonowaniu społeczeństwa i gospodarki;
- w okresie właściwego prekursorstwa pojawiły się próby bardziej precyzyjnej analizy roli przyrody na poszczególnych etapach rozwoju gospodarki i społeczeństwa (F. List) oraz identyfikacji związków między przyrodą a bogactwem i rozwojem (H. Carey);
- w okresie starszej szkoły historycznej problemy środowiska przyrodniczego zostały potraktowane jako jedna z determinant (zarówno wpływająca stymulująco, jak i mająca charakter bariery) rozwoju społeczno-ekonomicznego;
- w okresie młodszej szkoły historycznej pojawiły się problemy właściwego modelowania związków między przyrodą a rozwojem i gospodarowaniem;
- w okresie późnego neohistoryzmu problematyka ekologiczna nabiera wymiaru normatywistycznego i teleologicznego;
- w ciągu całego stuletniego rozwoju szkoły historycznej podejmowana była problematyka lokalizacji przestrzennej.

Zestawienie to pozwala nie tylko zorientować się, w jakim zakresie problematyka przyrody (środowiska przyrodniczego) znajduje odzwierciedlenie w koncepcjach szkoły historycznej, ale również zrozumieć źródła (genezę) rozwoju problematyki ekologiczno-ekonomicznej we współczesnej teorii ekonomii.

Literatura

- [1] Blaug M., *Zarys historii myśli ekonomicznej. Ujęcie retrospektywne*, PWN, Warszawa 1994.
- [2] Czaja S., *Historia gospodarki i gospodarowania*, Wydawnictwo I-Bis, Wrocław 2002.
- [3] *Historia myśli ekonomicznej*, red. S. Żurawicki, Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław 1979.
- [4] Lipiński E., *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, PWN, Warszawa 1981.
- [5] List F., *Das nationale System der politischen Ökonomie*, Berlin 1930.
- [6] Stankiewicz W., *Historia myśli ekonomicznej*, PWN, Warszawa 1983.
- [7] Taylor E., *Historia rozwoju ekonomiki*, t. I, Wydawnictwo Delfin, Lublin 1999.
- [8] *Unia Europejska, NATO a bezpieczeństwo Polski*, red. S. Czaja, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2000.

NATURAL ENVIRONMENT IN THE ECONOMIC PROCESSES AND ECONOMIC GROWTH IN THE HISTORICAL SCHOOL

Summary

The article has presented the ideas of Historical School on the role of natural environment in the economic processes and in the economic growth. There are ideas which were developing in the Old- and New Historical School and were very important for the theory of economics, environmental economics and economic geography.